

УДК 94 (477) (092)

Омелян Пріцак

ШЕВЧЕНКО-ПРОРОК

У статті автор простежує становлення поета, філософа Т. Г. Шевченка. Автор розмірковує про те, коли і чому Шевченко-художник почав писати вірші й коли він відкрив, що власне йому покликання не живопис, а поезія.

Ключові слова: національна гідність, Шевченко-художник, “Три літа”.

Розділ I

1

У Вільні Т. Шевченко здобув два досвіди: по-перше, ступив на шлях професійного вишколу – пройшов науку під керівництвом справжніх малярів, а по-друге, відкрив людську гідність у собі й вперше зустрівся з національною проблемою, що опісля переродилася в нього у концепцію національної гідності.

Взимку 1829–1830 р. у Вільні перебував відомий маляр-портретист Франческо Лампі, в якого пані віденського вищого світу замовляли свої портрети. Серед них була і Софія, жінка Павла Енгельгардта, власника Шевченка, яка, знаючи про малярський талант Тараса, вирішила використати нагоду і виховати собі власного портретиста. Тараса трохи причепурили і наказали ходити на лекції. Отже шістнадцятилітній Шевченко мав змогу дістати основи малярства від майстра світової слави. Він мусив справити позитивне враження на Лампі, бо той перед від’їздом до Відня поручив Тараса своєму віленському колезі Янові Рустемові (1762–1835). За походженням вірменин зі Стамбула, він був відомим професором малюнку Віленського університету [1–3]. Отого вчителя, у якого Тарас працював до кінця свого перебування у Вільні, він пізніше, на вигнанні, прихильно згадував у листі (від 10 лютого 1855 р.) до свого польського друга Бронислава Залеського:

“Ти питаєш мене, чи можеш узяти пензель і палітру: на це відповідати Тобі й радити досить мені тяжко, бо я давно Твоїх рисунків не бачив, і тепер можу Тобі те тільки сказати, що мовляв колись учням своїм старий Рустем, професор рисування при бувшому віленському університеті: “Шість років рисуй і шість місяців малюй, і будеш мистцем”. І я вважаю раду його за слушну: взагалі недобре передчасно за фарби братись. Перша умова малярства – рисунок і круглота, друга – колорит. Не здобувши твердості в рисунку, братися за фарби – це все одно, що вночі шляху шукати” [4, с. 110–111].

Портрет і рисунок, вивчені Шевченком у Вільні, лишилися до кінця його життя найбільш досконалим виявом мистецької творчості.

Але на час його перебування у Вільні припадає ще важливіший (з точки зору нашої теми) здобуток Шевченка. Як багато поколінь студентів перед ним і після нього, він – тоді шістнадцяти-сімнадцятилітній – щоб вивчити чужу країну і культуру, заприятелював з дівчиною-полькою Ядвигою (Дзюня, Дуня) Гусіковською (Gąsikowska). Вона походила з Варшави, але по смерті батьків жила в тітки у Вільні. Хоч Дуня працювала швачкою, вона була грамотною і цікавилась тодішнім бурхливим культурно-політичним рухом студентства. А це були дуже вагомні роки польського національного відродження. Вільно – батьківщина Адама Міцкевича – лише кілька років тому пережила страшний розгром. Членів товариства філоматів і філаретів заарештували та вивезли отой

цвіт молоді углиб Росії. Міцкевич мусив покинути свій край. Але тепер вибухнуло повстання у Варшаві, й вся молодь Вільна була охоплена системою агітаційної сітки. Дзюня за традицією польської жінки відмовилася вживати іншої мови як польської. Це ж змусило Тараса вивчити польську мову, що опісля дуже йому придалося. Під керуванням Дзюні він зачитувався творами Міцкевича та польською революційною літературою. Вони простудіювали разом також деякі писання історика й публіциста Йоахима Лелевеля.

Дзюня була бідною, як і Тарас, але – це тільки тепер стало йому ясно – вона мала основну людську цінність: волю. Вона не була кріпачкою, вона була вільною. “Я [тоді] уперше прийшов до думки, – так опісля розповідав Шевченко своєму другові-добродієві маляреві Іванові Сошенкові, – чому і нам, нещасним кріпакам, не бути такими ж людьми, як і інші свобідні верстви” [2, с. 51–52]. Детронізація царя Миколи I як польського короля зробила перший прорив у властивому для кріпака, яким був Шевченко, пресекулярному міфі православного і династичного легалізму. Він зрозумів, що цар – це чужий сатрап, і що Росія – це поневолювач народів. Тарас уперше почув і збагнув лозунг польських повстанців “За нашу і вашу свободу” і опісля застосував його до української дійсності [3, с. 91].

Тарас на все життя зберіг добру пам’ять про Дзюню. У своєму “Журналі” 5 вересня 1857 р. він записав: “Уві сні бачив церкву святої Анни в Вільні та любов Дуню, чорнобриву Гусіковську, як молилась у цій церкві” [4, с. 1184 л. 127].

2

Санкт-Петербург 30-х та початку 40-х років XIX ст. був ще справжнім культурним та інтелектуальним центром великої імперії, що притягав творчі енергії. Трагічна доля невдалих революціонерів-декабристів (із 1825 р.) ще залишалася свіжою в пам’яті: не було, мабуть, родини серед аристократичного Санкт-Петербурга, член якої не був би або розстріляний або засланий на Сибір. Творчість Пушкіна, що тільки недавно загинув у безглуздому двобої, як і сміх Гоголя були й надалі темами столичних салонів.

До столиці “слов’янської” імперії дійшов у той час рух чеського слов’янофільства Вацлава Ганки, Павла Шафарика та Яна Коллара. У своїй початковій стадії він викликав захоплення, правдиве співчуття, зацікавлення усіма слов’янськими мовами й літературами, словом – він тоді ще не був використаний царською бюрократією і ще не здегенерувався, як це сталося пізніше, до концепції злиття в обіймаючій всіх слов’ян російській тиранії.

Не дивно, що магія імперської столиці притягала й чужих митців та науковців усіх родів, які надіялися зробити там велику кар’єру. Ми побачимо відмінність і велич Шевченка. Замість того, щоб робити особисту кар’єру, він використав Петербург як арену для виходу України як діючого чинника на ній. І це зробив він свідомо, як побачимо нижче, – жертвуючи своєю блискучою кар’єрою художника.

Ми не знаємо, як пройшов перший рік Тараса у Петербурзі (1831), як він давав собі раду з чужою йому російською мовою, відмінними звичаями та чужим оточенням [5, с. 9]. Наші все ще досить скупі інформації починаються тільки з другого року перебування Шевченка в імперській столиці. Тоді його власник законтрактував Шевченка на чотири роки (1832–1836) до “живописних дел цехового мастера” Василя Ширяєва [6, с. 10; 7, с. 10–12]. Дмитро Антонович слушно звернув увагу на те, що Ширяєв, про якого тепер відомо, що він був випускником Арзамаської художньої школи академіка О. Ступіна і вчився в рисувальному класі Товариства заохочування художників у Петербурзі, з легкої руки пізнішого Шевченка-академіста часто недооцінюється шевченкознавцями як митець-декоратор. Д. Антонович пише:

“[Майстерня Ширяєва] об’єднувала і майстерство артиста і техніка-маляра, як це було в старі часи добрих мистецьких традицій, в часи фрескістів і декоративних майстрів, часи, коли такі майстри, як Рафель, не вважали для себе за пониження розписувати орнаментами лоджії Ватикану. Отже, майстерня Ширяєва була мистецько-декоративною майстернею, що komponувала розписи стін та плафонів, виготовляла трафарети й виконувала саме малювання. З автобіографічної повісті Шевченка знаємо, що “для всіх орнаментів та арабесків, що оздоблюють плафон Великого Театру, рисунки” зробив Шевченко. З іншого її місця довідуємося, що іноді проекти орнаменту робив Шевченко, а сам Ширяєв з тих проектів витинав трафарет. Розуміється, під час більших замовлень, Ширяєв мусив наймати для технічної допомоги і простих малярів [...]. Пізніше Шевченко звисока називає Ширяєва “цеховим майстром”, і в цьому терміні “цеховий” чується певна погорда, мовляв – “ремісник”. Треба мати на увазі, що саме в добу академізму в артистів було звичаєм відмежовуватися від ремесла, проводити різницю між артистом і ремісником, між мистецтвом і ремеслом, і ознакою хорошого тону для артиста було цуратися ремесла і погорджувати ним” [8, с. 61–62; 9, с. 389].

Крім тієї практики у прикладному мистецтві Шевченко дістав у Ширяєва посмак історії мистецтва та художнього читання.

Справа в тому, що Ширяєв дозволив йому читати свій примірник багатотомної енциклопедії античного світу та його мистецтва. Це був російський переклад твору Жана-Жака Бартеlemi “Подорож Анахарсиса Молодшого по Греції”.

Ширяєв мав свояків і знайомих студентів Академії мистецтв. Вони в його домі періодично влаштовували скромні літературні вечірки. Один з них, портретист Іван Зайцев (1805–1890), був сином кріпака з України. Він залюбки читав на тих вечорах уголос поезії Василя Жуковського та Олександра Пушкіна. Ось що пише Зайцев про це у своїх спогадах:

“Я нерідко бував у Ширяєва, і ми розмовляли вечорами, іноді я в нього читав і декламував твори Пушкіна і Жуковського. В той час у сусідній кімнаті, біля розчинених дверей, завжди стояли двоє хлопчиків, років шістнадцяти-сімнадцяти, учні хазяїна, які були в нього на побігеньках [...] Все, що я читав, хлопчики слухали дуже уважно. Чому ж, запитають добрі люди, я розповідаю так докладно про якихось хлопчиків? Тому, відповім я, що один з них став згодом улюбленим малоросійським поетом, – то був Тарас Шевченко” [2, с. 59].

Так виглядало впровадження Тараса у російську літературу та у мистецьке читання. Іван Сошенко (1807–1876), студент Академії мистецтв, на сім років старший земляк Тараса (родом з Богуслава), зустрів його у липні 1835 р. [10, с. 38; 11, с. 41–43] у Літньому Саду. Він зацікавився талановитим хлопцем і велів своєму новому знайомому прийти до нього на квартиру та принести свої рисунки. Ось що пише про ті відвідини Шевченко у своїй автобіографічній повісті “Художник”:

“У неділю ранком я [Сошенко] повернувся з цілонічної своєї прогулянки, й у коридорі перед дверима свого помешкання зустрів мене мій новий знайомий [Шевченко], та вже не в пістрьовому брудному халаті, а в чомусь подібному до сюртука рудуватої барви, з великим згортком паперу в руках. Я привітався з ним і простягнув йому руку. Він кинувся до руки й хотів її поцілувати. Я висмикнув руку, мене засоромила його рабська улесливість. Я мовчки ввійшов до хати, а він зостався в коридорі. Я скинув сюртук, одяг блузу, закурив цигарку, а його все ще немає. Я вийшов у коридор, дивлюся – приятеля мого наче й не було; я зійшов униз, питаю двірника: чи не бачив такого й такого? – Бачив, каже, малого з паперами в руці, – вибіг на вулицю. Я на вулицю – і слід замело. Мені стало

сумно, наче я втратив щось мені дороге. Нудився я до найближчої неділі й ніяк не міг збагнути, яка була причина наглої втечі мого приятеля.

Діждавшись неділі, я [...] пішов до Літнього Саду [...] Я туди, а приятель мій уже тутечки. Побачивши мене, він покинув рисувати й почервонів аж по вуха, наче дитина, що її піймали, як краде солодке... Як умів, приголубив я свого приятеля і, коли він опритомнів, запитав його, чому він утік із коридору. – Ви на мене розсердились, і я злякався, – відповів він” [12, с. 142; 4, с. 13].

Зустріч з Сошенком була вирішальною у дальшому житті Шевченка. Сошенко не тільки заопікувався краянином, але через деякий час увів його до “малоросійської мафії” столиці. У той час жило там чимало людей з України, що навіть займали високі становища в імперській системі, особливо в наукових та мистецьких колах. Душею їх був письменник Євген Гребінка [11, с. 46–47]. У його домі відбувалися літературні вечори, в яких брала участь “сметанка” інтелектуальної еліти столиці. Як побачимо, через деякий час Гребінка познайомив Шевченка з впливовими земляками у мистецькому світі. Це були в першу чергу Василь Григорович (1786–1865) із Пирятина, історик мистецтва, секретар Товариства заохочування художників у Петербурзі та конференс-секретар Імператорської Академії мистецтв.

Назване Товариство, засноване у 1820 р., буде відігравати велику роль в житті Шевченка. Уже 4 жовтня 1835 р. комітет того Товариства за підписом Григоровича та інших друзів Гребінки – професора скульптури і віце-президента Академії мистецтв графа Федора Толстого (1783–1873), віолончеліста графа Матвія Вієльгорського (1794–1866) – видав такий документ: “Після розгляду рисунків посторонного ученика Шевченка, Комітет признав їх гідними похвали і рішив мати на оці його на будучий час” [6, с. 9].

Незважаючи на його статус кріпака, Шевченкові дозволили відвідувати курси мистецьких класів товариства. Так Шевченко, все ще кріпак, увійшов до мистецьких класів академічного стилю. З того часу (1835–1837) збереглося декілька рисунків Шевченка, виконаних тушшю, на задані теми відтворити драматичні історичні епізоди. Цікаво, що Шевченко, крім (тоді обов’язкових) тем з історії стародавньої Греції та Риму, вибрав дві – з минулого України: смерть князя Олега Святославича Деревлянського (у 977 р.) і смерть Богдана Хмельницького (1657 р.). Як бачимо, тут уже народжується Тарасова історична свідомість та сенс пропорції: одна тема взята з княжої доби, а друга з козацької [13, с. 5, 8].

Восени 1836 р. повернувся з тріумфом з Італії до Петербурга Карл Брюллов (1799–1852), найкращий в імперії майстер жанрових картин, щоб очолити професуру в Академії мистецтв. Він був потомком знімченої лінії французьких гугенотів. Його величезне полотно в академічному класичному стилі “Останній день Помпеї” принесло йому надзвичайну славу та загальне визнання. Провідний поет столиці Василь Жуковський (1783–1852), що був одночасно виховником престолонаслідника (пізнішого царя Олександра II, 1855–1881), охрестив Брюллового “Карлом Великим”. Оцей “придомок” ужив Шевченко у своїй автобіографічній повісті “Художник”.

Карл Брюллов був всебічно розвинутим митцем: він цікавився музикою, поезією, театром. Незабаром після переїзду до Петербурга він став одним з членів тріумвірату “несамовитих романтиків”; два інші були – видатний оперний композитор Михайло Глінка (1804–1857) та модний тоді письменник (українського роду) Нестор Кукольник (1809–1868).

Іван Сошенко, опікун Тараса, зразу став учнем славетного і модного професора, і через нього Брюллов познайомився зі шкільними рисунками Тараса та з однією його поемою [14, с. 102]. Вони йому настільки заімпонували [15, с. 12], що вже у 1837 р. великий Брюллов дозволив кріпакові Шевченкові

відвідувати свою мистецьку майстерню. Зразу 21 лютого 1837 р. комітет Товариства заохочення художників признав першу допомогу “молодому художникові” Шевченкові [15, с. 12; 16, с. 13].

Для кріпака Шевченка це було сповнення найбільш сміливої мрії: найславніший маляр імперії зробив його своїм учнем, а опісля ще й своїм повіреним. На деякий час Брюллов навіть запросив його мешкати в себе. “Хуткий перехід, – писав Шевченко опісля у своєму “Журналі” (1 липня 1857), – із горища мугиря-маляра до пишної майстерні найбільшого живописця нашого століття! Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, нікчемний замазура, на крилах перелетів до чарівних зал Академії мистецтв” [4, с. 43; 17, с. 45–46].

Тепер недовго Шевченко залишався кріпаком. Знову здійснення фантастичної казки! Уже 22 квітня 1838 р. Брюллов разом з академіком Академії мистецтв Олексієм Венеціановим (1780–1847), українцем грецького походження, приятелем Сошенка, графом Віельгорським і поетом Жуковським добилися Тарасової свободи: Брюллов намалював портрет Жуковського, що був проданий на лотереї, влаштованій Віельгорським, царській родині за 2500 карбованців – ціна, яку призначив за Тараса його власник [4, с. 252, 259; 18, с. 13–16].

3

Немає сумніву, що для Шевченка було великим щастям дістати такого авторитетного учителя-протектора, яким був, безперечно, Брюллов. Але незважаючи на всю його прихильність до Шевченка, своєю величчю він тяжів над ним. Він же був майже Бог! “Карло Павлович (Брюллов), – писав Тарас, – для мене занадто великий і, не вважаючи на його добрість та ласкавість, мені іноді здається, що я самотній” [12, с. 177]. Сошенко – щира душа, але він був на сім років старшим від Тараса, а крім того людиною, що нічим не захоплюється. Поза тим він був добродій Тараса, що збільшувало дистанцію між ними. А Шевченко потребував і прагнув мати приятеля-однолітка, який міг би допомогти йому увійти у спосіб життя вільних людей. Друга, який порадив би йому, як поладнувати щоденні справи, як одягатися, як поводитися в товаристві, як пожартувати, забавитися і т. д. Таким сердечним другом Тараса став у січні 1839 року Вільгельм-Василь (“Віля”) Штернберг (1818–1845), талановитий художник німецького роду [9, с. 390]. Хоч він народився і виховався у Петербурзі, під час своєї мистецької подорожі захопився красою України і на все життя з нею зв’язався. “Ой коли б скоріше вже приїздив Штернберг! – писав Шевченко. – Я, й не бачивши, полюбив його” [12, с. 177]. Тарасова інтуїція справдилася.

“Я так тішуся, – писав далі Тарас, – Штернберг, якого я так давно й нетерпляче дожидав, нарешті приїхав. Та як ізненацька, неждано-негадано! Я злякався й довго своїм очам не вірив, думав, чи це не примара? Саме в той час я komponував ескіз: “Єзекііль на полі, засіяному кістками”. Це було вночі, десь у годині другій. Я поринув у “Єзекііля” й забув замкнути двері на ключ. Але ось двері відчиняються, й у хутрі, в теплій шапці з’являється людська постать. Я спершу злякався, і сам не знаю як промовив: “Штернберг!” “Штернберг”, – одповів він мені, і я, не давши йому й хутра скинути, кинувся його цілувати, а він мені відповідало тим самим. Довго ми мовчки один на одного милувалися, аж він згадав, що біля воріт жде візник, і пішов до нього, а я до двірника – просити, щоб приніс речі до хати. Вже впоравшись, ми перевели дух. Дивно! Мені здавалося, що я зустрів давно знайомого...” [12, с. 177–178].

Штернберг, як вище сказано, народився і виріс у Петербурзі. Тут жили його свояки, сім’я чиновника Олександра Шмідта (1794–1862) [9, с. 390]. З ними познайомив Штернберг свого друга Тараса [12, с. 182–183], а також ще з двома іншими німецькими сім’ями – інспектора студентів Петербурзького університету

Олександра фон Фіцтум Екштета (1804–1873) [9, с. 306] та живописця і ливарника Карла Йоахіма (1805–1859) [19, с. 265]. Деякий час Шевченко кожен кінець тижня проводив у названих сім'ях: субота була днем Йоахімів, а неділя належала Фіцтумам і Шмідтам. Шевченко, що тужив за родинним життям, мав тепер нагоду ближче заізнатися з родинним життям культурних німецьких сімей, вивчати їх спосіб життя, дістати впровадження до німецької культури. “Я завжди, – писав Шевченко, – виходжу від них немов чистіший і добріший” [12, с. 183]. Або: “У Фіцтума натішилися ми квінтетом Бетговена і сонатою Моцарта, в якій виконував соло вславлений Бем, і на першу годину вночі повернулися додому” [12, с. 184].

Шевченко і Штернберг разом жили, разом працювали, разом відвідували музеї, театри, влаштовували літературні читання, ходили до ресторанів, робили закупи. Дві дуже барвисті картини з тих часів подав Шевченко у своїх повістях, одну в “Прогульці”, а другу в “Художнику”. Ось перша:

“[...] ми з покійним Штернбергом за останні гроші купили собі просту робочу лампу, принесли її в нашу келію і серед білого дня засвітили, поставили серед стола і, як маленькі діти, захоплювалися нашим придбанням. Після першого захоплення Штернберг взяв книгу і сів з одної сторони лампи, а я взяв якусь роботу і сів з другої сторони лампи. Так ми просиділи з огнем весь день до п'ятої години вечора, тоді пішли в Академію і розтрубили усьому натурному класові про своє безцінне надбання” [12, с. 294].

Другий випадок: “Справив я собі на свята нове вбрання та з англійської баї пальто, таке саміське, як у Штернберга, щоб такі недурно Шмідти звали нас Кастором та Поллуксом; а на весну думаємо замовити собі шинелі з камльоту” [12, с. 184].

Але найбільшою заслугою Штернберга, з точки зору української інтелектуальної історії, було відкриття для Шевченка мистецької краси України. Шевченко-академіст досі ідентифікував мистецтво з відтворенням драматичних епізодів класичної історії та портретом. Але дамо знову слово Шевченкові:

“Другого дня вранці Штернберг узяв свій портфель, і ми вирушили до Карла Павловича [Брюллова]. Карло Павлович був захоплений вашою (цебто українською), – як він висловився одноманітно-різноманітною батьківщиною й вдумливими земляками вашими, що їх так прегарно і правдиво змалював Штернберг. Як багато рисунків та яке все прекрасне! На маленькому клаптику сірого крамничного паперу проведена поземна лінія; на першому плані вітряк, пара волів біля возу, запаленого мішками; все це не нарисоване, а тільки зазначене, але що за краса! Очей не можна відвести. Або в тіні розлогої верби, край самого берега, біленька, соломою вкрита хатка – вся відбилася в воді, як у дзеркалі. Під хаткою бабуся, а по воді качки плавають – от і вся картина, та яка повна, жива картина і таких картин або, краще сказати, повних життя нарисів повний портфель, у Штернберга! Чудовий, незрівнянний Штернберг! Недурно поцілував його Карло Павлович” [12, с. 18].

Штернберг прикрасив перше видання “Кобзаря” прекрасним малюнком сліпого старого українського кобзаря з хлопцем; Тарас же присвятив своєму другові драматичного “Івана Підкову”. Прощаючись з ним, Тарас присвятив своєму “Вілі” пізньою весною 1840 р. прекрасний чотиривірш: “Поїдеш далеко...” Можна сміливо ризикнути гіпотезою, що власне оті змістовні мистецькі рисунки Штернберга дали стимул до Шевченкової “Живописної України” (1844).

Після від'їзду Штернберга з Петербурга Шевченко дістав (на пропозицію інспектора Фіцтума) нового співмешканця. Ним був студент університету

історик Леопард Демський. На відміну від темпераментного Штернберга, це був “скромний, дуже освічений, до того ж бідний молодий поляк. Він цілий день перебуває в аудиторії, а ввечері вчить мене французької мови й читає зо мною Гіббона”. Ще коли Шевченко жив зі Штернбергом, він вирішив “взятися за французьку мову: це необхідно”, – писав він. Але спроби, які він тоді робив, були безуспішні. Безпосереднім стимулом для того наміру було те, що Брюллов мав у своїй бібліотеці класичний твір англійського історика Едварда Гіббона (1737–1794) “Історія занепаду й руйнування Римської імперії” у французькому перекладі. А Шевченко прагнув ознайомитися з тим твором. “Я не можу дивитися на нього [переклад Гіббона] байдуже” [12, с. 185, 198–199; 3, с. 164–186]. Очевидно, Шевченко мав щастя, що Демський, фаховий історик, ще й зацікавлений історіософією, читав разом з ним і коментував оту перлину світової історіографії.

Зацікавлення французькою мовою у Шевченка було серйозне. Він використовував своє знайомство з молдаванином Олександром Ельканом (1802–1868), перекладачем Головного управління шляхів. “Зо мною, – писав Шевченко, – він [Елькан] інакше й не говорить, як по-французькому, за що я йому дуже вдячний, бо це для мене добра практика” [12, с. 203].

Після смерті Демського Шевченко, поховавши свого друга, передав польському парохіві місцевого костельу св. Станіслава о. Посаді книжки небіжчика історичного та юридичного змісту; зате залишив собі книжки, писані французькою мовою [12, с. 232].

Демський, хворий на туберкульоз, працював невтомно, студіюючи і заробляючи на хліб. “Сердешний Демський, він і в голову собі не кладе, який він хворий; він так щиро захоплюється своїм майбутнім, як може захоплюватися тільки повний сили юнак. Він – щасливий, коли мрію можна звати щастям...” Він вірив, що “коли й не перевищить, у рідній історії свого божка Лелевеля, то принаймні зрівняється з ним; що майбутня його дисертація дасть йому всі засоби, щоб здійснилися його блискучі надії, а втім бідолаха кашляє кров’ю і намагається це затаїти від мене. О, Боже мій, чого б я не дав, щоб його палкі бажання здійснилися!” [12, с. 210]. Йоахим Лелевель (1786–1861) був тоді провідним польським істориком та демократичним діячем, а разом з тим одним з організаторів польського листопадового повстання. У 1815–1824 рр. він був професором Віленського університету. Серед тодішніх його слухачів був Адам Міцкевич. Через Демського Шевченко ознайомився з історіософічними й політичними концепціями Лелевеля, що тільки посилювало Шевченкову українську національну ідентичність.

5

Через Гребінку і Брюллова нововизволений Шевченко увіходить в салони найвищого інтелегентного товариства столиці. Переглядаючи списки гостей, запрошених брати участь у товариських та літературно мистецьких вечорах, можна ствердити, що молодий художник і поет Шевченко не тільки що був там бажаним гостем, але й атракцією салонів. Із збережених списків гостей подається тут для прикладу вибір учасників двох таких вечорів. У вечорі 27 квітня 1840 р. в домі російського поета й перекладача Олексія Струговщикова (1808–1878) брали участь такі особи [2, с. 13]: Петро Басін (1783–1877), професор живопису Академії мистецтв; Вісаріон Белінський (1811–1848), провідний літературний критик; Карло Брюллов і його брат Олександр (1798–1877), професор архітектури Академії мистецтв; Іван Віталі (1794–1855), визначний скульптор; генерал барон Павло Вревський (1805–1855); Михайло Гедеонов (1814–1857?), цензор драматичних творів; Михайло Глінка (1804–1857), видатний оперний композитор; Едуард Губер (1814–1847), російський поет і перекладач; Павло

Каменський (1810–1875), російський белетрист і цензор; брати Кукольники (українського роду): Нестор (1809–1869), російський поет і драматург, Павло – історик і етнограф (1795–1884); Андрій Лоді (1812–1870), артист-тенор; Микола Маркевич (1804–1860), український поет, етнограф і історик; князь Володимир Одосвський (1803–1869), російський письменник і теоретик музикознавства; Іван Панаєв (1812–1862), російський фейлетоніст; Микола Рамазанов (1815–1867), російський скульптор; граф Володимир Сологуб (1804–1882), російський письменник; Дмитро Струйський (1806–1856), російський поет і музичний критик; Іван Сосницький (1794–1877), визначний російський актор; граф Федір Толстой (1783–1873), скульптор, віце-президент Академії мистецтв; поет Тарас Шевченко; Сильвестр Щедрін (1791–1850), художник-пейзажист; Яків Яненко (1800–1852), художник-портретист.

На вечорі вишеназваного українського поета й історика Миколи Маркевича – 9 травня 1840 р. були, крім багатьох названих у попередньому списку та Шевченка, ще й такі учасники [2, с. 72–73]: Фадей Булгарін (1785–1859), журналіст, видавець газети “Северная Пчела”; поміщик Григорій Галаган (1819–1888), етнограф, пізніший знайомий Шевченка; Микола Греч (1787–1867), російський філолог і журналіст; Олександр Дрейшток (1818–1869), піаніст і композитор; генерал Іван Корбеня (1800–?), пізніший знайомий Шевченка; Петро Корсаков (1790–1844), перекладач і цензор (пропустив “Кобзаря”); Карл Маєр (1799–1862), піаніст і композитор, учитель Глінки; Олександр Никитенко (1805–1877), професор російської словесності університету, мемуарист, редактор “Журнала Министерства народного просвещения” і цензор; Микола Полевой (1796–1846), письменник, історик, журналіст і критик (Шевченко ілюстрував його “Історію”); Микола Рігельман (1817–1888), чиновник канцелярії київського генерал-губернатора, пізніше товариш Шевченка; Осип Сеньковський (1800–1858), орієнталіст і визначний російський журналіст (“Барон Брамбеус”; польського роду), редактор “Библиотеки для чтения”; поміщики Тарновські з Лівобережної України, пізніше господарі Шевченка; граф Павло (Том) Толстой, флігель-ад’ютант; граф Олексій Шереметьєв, чиновник Міністерства внутрішніх справ; Карл Штер (1824–1889), німецький гість, музика-скрипаль.

Ми бачимо, що вже два роки після викупу з кріпацтва, 26-літнього Шевченка трактували як рівного собі у найвищих колах Петербурга, зокрема в інтелектуальних. Серед його нових знайомих бачимо поетів, художників усіх галузей, музиків, вокалістів, митців сцени, журналістів, письменників, вчених-професорів, військовиків, бюрократів. Між ними чимало з титулованої аристократії.

Не дивно, що коли 18 квітня 1840 р. вийшов у світ “Кобзар” Тараса Шевченка, поява оцієї невеличкої книжки (114 або 115 сторінок) у Петербурзі, незважаючи на те, що писана не по-російськи, а “малоросійською” мовою, була сенсаційною літературною появою. На неї зразу звернули увагу рецензенти, що знали вже нового автора особисто. Усі найголовніші столичні журнали та літературні органи надрукували рецензії [20, с. 8–9]. У своїй дуже почитній “Библиотеке для чтения” Осип Сеньковський вважав, що Шевченко – це перший справжній поет після смерті Пушкіна; професор Плетньов у заснованому Пушкіним аристократичному “Современнике” вважав, що “Кобзар” єдина гідна уваги літературна поява місяця. Обширну, прихильну для автора і його народу оцінку книжки дав професор Корсаков, що був офіційним цензором “Кобзаря” у консервативному слов’янофільському “Маяке”. Булгарін зареагував у “Северной Пчеле”, а сам великий Віссаріон Белінський подав свої думки відносно тієї небуденної літературної появи двічі, коротше (без підпису) в “Отечественных записках” і обширніше, за підписом у 1842 р. вже з нагоди появи “Гайдамаків” у своїй відомій статті в тому самому журналі. Відгуки появилися ще в

Литературной газете, “Литературном прибавлении к журналу Министерства народного просвещения” та в “Сыне отечества”.

Завданням цієї студії не є вводити в аналіз рецензій. Були похвальні, були й негативні. Але якщо були застереження, то не відносно таланту поета, а його рішення при такому великому таланті писати “малоросійською” мовою (особливо Белінський). Головне, що появу “Кобзаря” не зігнорували, а поставилися до твору як до важливої літературної появи. Тут варто ще раз зачитувати Сеньковського, відомого за його безжальне перо: “Якою мовою він [Шевченко] не писав би, він поет. Він вміє відчувати і висказувати свої почування локвим віршом; на кожному його творі лежить печать поезії, що йде прямо до серця”.

6

Ми не знаємо точної дати знайомства Шевченка з Гребінкою, однак це мусило мати місце не пізніше липня 1836 р. [11, с. 46–47; 19, с. 168–169]. Хоч Євген Гребінка (1812–1848) був всього на два роки старший, він – людина вільна (полтавський поміщик), випускник славного Ніжинського ліцею і молодший товариш Гоголя – почав друкуватися російською і українською мовами ще в 1831 р. і, прибувши до Петербурга три роки пізніше (1834), виявив великий товариський талант: зразу зумів згуртувати біля себе інтелектуально цікавих людей імперської столиці. Хоч його талант як поета був обмежений, він дістав добру освіту, мав уже досвід записування українського фольклору, зібрав собі добру бібліотеку, зокрема україністики, і був добре обізнаний з тогочасною російською та українською літературами.

Не можна переоцінити значення зустрічі молодого Шевченка з Гребінкою. Саме від Гребінки Шевченко вперше дізнався, що українська народна пісня, яка була улюбленою невідступною товаришкою його життя, є у великій пошані у літераторів: вони записують її, друкують і вивчають так, як твори поетів. Він міг у Гребінки ознайомитися з друкованими збірками українських пісень, виданими Миколою Цертелєвим у Петербурзі (1819), та з двома збірками Михайла Максимовича, що вийшли у Москві (1827, 1834).

У Гребінки Шевченко відкрив, що існує друкована оригінальна література мовою народних пісень. Гребінка дав Тарасові прочитати “Енеїду” Котляревського та твори інших українських авторів, особливо харківських романтиків, у першу чергу Григорія Квітки-Основ’яненка. Також завдяки Гребінці Шевченкові дісталася в руки “Історія Малої Росії” (Москва, 1822) Дмитра Бантиша-Каменського, з якої він дізнався, що Україна має свою історію. Шевченкова історична свідомість остаточно окреслилася у 1839 р., коли він дістав можливість ознайомитися з рукописною “Історією Русів”, яку привіз до Петербурга поет, етнограф і історик Микола Маркевич (1804–1860), з яким познайомив Шевченка друг Гребінки Петро Мартос (1811–1863), той самий, який за намовою того ж Гребінки у 1840 р. фінансував перше видання “Кобзаря”.

“Історія Русів”, або, як її називав Шевченко, “Літопис Кониського”, залишилася назавжди головним джерелом його історичних відомостей про минуле України; крім того, цей твір формував його історіософічні погляди. Але “Історія Русів” не була літописом, як і не була твором архієпископа Георгія Кониського (1717–1795). Це був добре замаскований (писаний у двох площинах: зовнішньо лояльний до імперії, а внутрішньо – самостійницький) колективний твір членів українського таємного товариства, що був створений між 1815 та 1828 роками. Його автори, нащадки козацької старшини, що діяли як у Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини, розглядали минуле своєї батьківщини як незалежної нації. В дусі ідей західноєвропейського просвітництва автори “Історії Русів” робили натиск на документацію (правдиву

та підроблену). Вони розглядали минуле своєї батьківщини (Русів) як незалежну західноєвропейського типу націю, яка, будучи суверенною державою, забезпечила свій нейтралітет політичними договірними союзами з сусідами та міжнародними договорами [21, с. 198–210].

Коли Пушкін, Костомаров й інші захоплювалися “романтичними” образами минулого України, змальованого у тому творі, Шевченко зрозумів основну суть і ідеологію “Історії Русів” і блискуче її розвинув, головню в поемах циклу “Три літа”.

Багато художніх стимулів для тем, образів і деталей Шевченко у своїх ранніх творах завдячував власне Гребінці, але все те пройшло через горнило його творчого духу. Шевченко присвятив одну зі своїх восьми поем, надрукованих у “Кобзарі” 1840 р., власне Гребінці, в подяку – як слушно зауважує Павло Филипович – за стимул до теми [22, с. 97–98]. Але яка велика різниця між “українським бардом” Гребінки і “Перебендею” Шевченка!

“Кобзар” 1840 р. звертає на себе увагу стриманістю, рідкісною для першої збірки поетів. Там вміщено всього вісім поем. Зате кожна з них – повноцінна перлина. Тобто, хтось з досвідчених літераторів з добрим естетично-поетичним смаком зробив вибір. З інформацій поданих у спогадах Петра Мартоса [2, с. 67–70], а також беручи до уваги факт, що саме Гребінка подав рукопис “Кобзаря” до цензури [23, с. 24], можна припустити, що такою особою був не хто інший як Євген Гребінка. Не помилимося, коли ствердимо, що саме Гребінці судилося відіграти почесну роль баби-повитухи великої української літератури.

Можливо, що шевченкознавці переоцінюють Тараса Шевченка як носія українського фольклору країни його дитинства. Хоч Тарас, без сумніву, як губка, вбирав у себе все, що чув у своєму доквіллі, він мав, коли його насильно вирвали з батьківщини, всього чотирнадцять років. Спроможності юнака його віку, а також його тодішнього оточення в селах Моринці й Кирилівка були все-таки обмежені. Мені здається, що не менш важливим (а може й більш важливим) джерелом “народності” Шевченка була його захоплююча і наполеглива праця над собою в бібліотеці гостинного дому його ментора Євгена Гребінки у Петербурзі в 1836–1840 роках. Там Тарас мав змогу вивчати великі збірки як творів українського фольклору, так і твори тодішніх романтичних українських, польських та російських авторів. Це і були Тарасові “університети”. Як довів Павло Филипович (1895–1937), у творах Гребінки та Шевченка того часу було багато спільних тем, спільних шаблонів та спільних джерел [22, с. 76–109]. Хоч геній Тараса скоро оформився в його творчій візії, яку я окреслюю як чотиривимірну [23], все-таки без стимулів Гребінки, мабуть, не було б спроможності йому, генієві, реалізуватися.

Розділ II

1

Коли і чому Шевченко-художник почав писати вірші й коли він відкрив, що його властиве покликання не малярство, а поезія? На жаль, Шевченко не дав у своїх писаннях точної відповіді на оці два центральні запитання. Однак його свідчення, а також деякі інформації його сучасників дають змогу подати приблизні відповіді.

Почну від першого запитання.

У своєму зізнанні під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства 21 квітня 1847 р. Шевченко вказав, що вірші любив з дитинства, а писати почав у 1837 р. [23, с. 117]. І дійсно, з інформацій російського журналіста і письменника Івана Панаєва (1812–1862) відомо, що власне у 1837 р. він уперше зустрівся з Шевченком на літературному вечорі в Євгена Гребінки [2, с. 63]. Тоді Шевченко написав уже кілька віршів, які, як твердить Панаєв, не увійшли до його збірки

“Кобзар” з 1840 р. [24, с. 103]. Аполлон Мокрицький (1810–1870), художник, учень Брюллова і приятель Шевченка, що взяв на себе ініціативу залучити Брюллова для справи визволення Тараса від кріпацтва, зазначив у своєму “Щоденнику”, що в середу 31 березня 1837 р. він показав Брюллову вірш Шевченка. Брюллов був ним “дуже задоволений і, побачивши в ньому думки, й почуття молодого чоловіка, вирішив витягти його з податного (кріпацького) стану” [2, с. 60–62].

З цього бачимо, що в березні 1837 р. Шевченко вже писав вірші, яких не стидався показувати знайомим і знавцям.

Але своє мистецтво він осягнув не зразу. В автобіографії поета з 1860 р., зрадагованій Паньком Кулішем, вказується таке: “Українська муза довго цуралася мого смаку” [25, с. 259]. В автобіографії поета сказано, що у Літньому Саду він “почав робити етюди у віршованому мистецтві”. Поза тим в обох версіях стверджується, що з тих багатьох вправ поет надрукував лише баладу “Причинна” [25].

Відповідь на перше запитання: Шевченко почав вправлятися у віршуванні під враженням своєї зустрічі з українськими творами у Гребінки (липень 1836 р.). За звичкою художника, він почав робити собі власні поетичні етюди і приблизно по двох роках виробив свій поетичний стиль. Зі своїми пробними віршами він виступив уперше вже десь у березні 1837 р. Один продукт Шевченкових поетичних вправ, правда досить вдалий, але все-таки відкинутий поетом, – це недавно відкритий вірш “Нудно мені, тяжко – що маю робити” [26, с. 198–220].

Своє мистецтво як ліричний поет Тарас осягнув дуже скоро, уже у 1838–1839 рр. Тоді ж він створив свій перший приватний літературний маніфест “На вічну пам’ять Котляревському” та вирішив (1839) друкувати збірку своїх творів під назвою “Кобзар”.

2

1839–1841 роки були переломними в житті Шевченка. Його давня мрія стати художником здійснилася. Тараса прийняли на студії до Академії мистецтв столиці, й він став улюбленим учнем професора Карла Брюллова, найкращого тодішнього маляра імперії. За свої шкільні мистецькі праці Шевченко дістав у тому часі три срібні медалі [27], а також став “пансіонером” (стипендіатом) Товариства заохочування художників [28].

Але сталося інакше. Випустивши у світ свого первістка “Кобзаря”, Шевченко потрапив у полон нових поетичних творчих візій, у першу чергу візії трагічної Коліївщини (1768), яка вросла в його підсвідомість пристрасними оповіданнями його діда Івана, учасника тих кривавих подій, ще коли хлопчик Тарас жив у вужчій батьківщині. Оті візії гайдамаків почалися у поета, власне, десь у березні 1839 р., коли він жив на квартирі свого маестро Брюллова [25, с. 43]. 7 квітня 1841 р. Шевченко мав уже закінчену поему-епопею “Гайдамаки” і написав тоді свій вступ-присвяту проф. Василеві Григоровичеві у пам’ять другої річниці з дня викупу його з кріпацтва (22 квітня 1838 р.), в якому Григорович, конференц-секретар Академії мистецтв і приятель поета Жуковського, грав одну з головних ролей. 11 листопада того ж 1841 р. Шевченко здав рукопис своїх “Гайдамаків” до Петербурзького цензурного комітету, а дозвіл на друк він одержав уже за два з половиною тижні (29 листопада) [26, с. 38]. Важливо те, що до свого твору Шевченко додав “по мові передмову”, яка була уже маніфестом нової української літератури [27]. Це був своєрідний і вагомий маніфест: тепер поезія поета щораз сильніше домагається від нього своїх виключних прав. Вона і національна і загальнолюдська. Почалася тяжка боротьба художника з поетом.

У своїй доповіді на Конференції Тисячоліття, виголошеній у Венеції восени 1988 р., Юрій Лотман із Тарту (Естонія) зайнявся особливою роллю поета в

інтелектуальній історії Петербурзької імперії часів Пушкіна. На базі обширного доказового матеріалу він встановив, що тоді витворилася дихотомія *художник versus poet*. Художник, навіть найвищого класу майстер, залишався ремісником, якому за його твір платили грішми. Зате поет, натхненник муз, був одержимий творець, а не ремісник. Він вказував шлях майбутнього і заслуговував на аплодисменти, визнання і пошану. Тому йому не можна було платити гонорару. Творча поезія – без ціни.

Але нововідкрита і успішна творчість Тараса в галузі поезії щораз сильніше домагалася своїх виключних прав. Ота боротьба художника з поетом спричинила кризу у 1841–1842 рр. Шевченко тоді занедбав свою науку в Академії мистецтв, втратив стипендію [28], фізично хворів і майже нічого не творив, крім деяких російськомовних експериментів. У 1843 р. ота затяжна боротьба закінчилася перемогою поета. Коли 15 років пізніше поет в очікуванні обіцяного звільнення із заслання почав 12 червня 1857 р. писати “Щоденник”, уже 1 липня він записав враження про своє покликання стати поетом (в 1839 р.):

“Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопис – моя майбутня професія, мій хліб насущний, та замість того, щоб вивчити її глибокі тайнства та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюллов, я komponував вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив і які врешті позбавили мене волі та які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все-таки нишком ліплю і навіть подумую іноді про те, щоб надрукувати [...] Справді, дивне це невгамовне покликання!” [25, с. 43–44].

У російському оригіналі щоденника Шевченко вживає слово “призвание”. Отим терміном, що був у російській мові 18–19 ст. калькою двох німецьких слів *Beruf* та *Ruf Gottes au die Menschen* [29], російські романтики передавали концепцію покликання у двох варіантах: покликання поета і покликання пророка.

Покликання художника Шевченка стати поетом, що почалося у березні 1839 р., завершилося у 1843 р.

3

У січні 1843 р. Шевченко вирішив побачити Україну, як про це він написав одному із своїх майбутніх господарів – Григорієві Тарновському (25 січня 1843 р.) [4, с. 23], але міг покинути Петербург тільки 15 травня, діставши відпустку від Академії мистецтв [30, с. 45].

Основна ціль Шевченка не була відвідати Кирилівку, село свого дитинства, але познайомитися зі своїми читачами, українською інтелігентною верствою колишньої Малоросії, себто із поміщиками Чернігівської та Полтавської губерній, нащадками козацької старшини. Крім того він планував відвідати новостворений університет у Києві, а також побачити деякі історичні та родинні місця.

Провідником Шевченка по Чернігівщині був власне Григорій Тарновський (1788–1853), власник села Качанівки, бо, як Шевченко писав у цитованому листі: “... в мене і на Україні, крім вас, нема пристановища” [4, с. 23]. Цей висококультурний приятель Гоголя, Глінки і Максимовича зібрав цінну бібліотеку і створив велику картинну галерею, де якийсь час мав працювати Шевченко [9, с. 255].

По Полтавській губернії супроводжував Тараса його уже нам відомий друг із Петербурга Євген Гребінка (власник хутора Убіжище).

У той час центральними товарисько-культурними подіями для інтелігенції Малоросії були піврічні “бали” пані генеральші Тетяни Волховської (1763–1853) в Мойсівці на Полтавщині (11 січня день народження господині, 29 червня – день народження небіжчика-мужа) [31; 4, с. 69].

Інша атракція – це т. зв. “контрактові ярмарки” у Києві (Шевченко побував там на початку 1844 р. [25, с. 78; 19, с. 289]), а також славні ярмарки Лівобережжя, головню Іллінський у Ромнах (від 5 липня до 2 серпня). На названому ярмарку, одному з найбільших ярмарків імперії, що славився торгівлею тканинами і кіньми, Шевченко побував 24 липня 1845 р. і мав нагоду, між іншим, бачити там харківського актора Карпа Соленика (1811–1851) в “Москалеві-чарівникові” Івана Котляревського [19, с. 78, 79].

Шевченко ні разу не побував на Слобідській Україні, але від самого початку своїх літературних занять він був у заочному знайомстві з основними діячами харківського романтизму, особливо з прозаїком Григорієм Квіткою-Основою (1778–1843), через посередництво Гребінки ще з 1838 р. [32, с. 9–11], з поетом Амвросієм Метлинським (1814–1870) із 1842 р. Здається, що Шевченко не мав безпосереднього контакту з поетом-романтиком Левком Боровиковським (1808–1889) [9, с. 84].

Гребінка привіз і впровадив Тараса уперше до Мойсівки на червневий бал 1843 р. Поява поета викликала там великий ентузіазм. Було там біля двохсот осіб, які зустріли його урочисто, як свого національного поета. “Багато гарненьких жінок, – пише один очевидець, – читали йому напам’ять уривки з його творів, і він особливо хвалив чистоту полтавської говірки” [2, с. 89–91].

Назву тут кількох таких читачів, що з ними Шевченко зустрівся в Мойсівці та які відіграли пізніше важливу роль у його творчому житті.

Олександр Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875), як і Гребінка, випускник Ніжинської гімназії, був письменником і етнографом. В той час він займався польською поезією, і в його домі в Ісківцях (осінь 1843 р.) вони разом читали третю частину “Дзядів” Адама Міцкевича, де найсильніше розвинута концепція національного пророка [2, с. 91].

Платон Лукашевич (1806–1887) був сином друга Григорія Сковороди, Якіма [12, с. 18–49] – фольклорист, що особливо цікавився Західною Україною. Він видав у 1836 р. у Петербурзі свою збірку “Малороссийские и червонорусские народные думы и песни” і листувався з Іваном Вагилевичем, одним із львівської “Руської Трійці”. Це, власне, у Лукашевичевій Березані Шевченко уперше читав “Русалку Дністрову”, видану, як відомо, – у Будапешті у 1837 р. [19, с. 369]. Опісля Шевченко відвідав місця Богдана Хмельницького: Суботів і Чигирин. Під враженням побачених руїн, а також розмов з Лукашевичем Тарас Шевченко, досі романтичний Кобзар минулого, у тій же Березані написав 9 жовтня 1843 р. свій перший національно-громадсько-політичний твір “Розрита могила” [33].

Інший випускник Ніжинської гімназії, один з власників села Березова Рудка – це Віктор Закревський [19] (1807–1858), організатор і “генеральний старшина” (прізвисько Мочиморденко) [4, с. 353] товариства “Мочимордів”. Це був своєрідний орден, типова реакція проти усієї тієї фальші провінційного панського життя під владою деспота [34, с. 89]. Одначе члени того товариства, яке обрало Шевченка своїм “гетьманом” [4, с. 353], не обмежувалися товариськими пирами [35]. Вони, усі високоосвічені, віддавалися літературним, науковим та мистецьким справам. Дискутували про важливі проблеми та приводили в дію спільні творчі плани. Заступником “гетьмана”, себто “генеральним, обозним”, став поет та історик, автор п’ятитомної “Історії Малоросії” Микола Маркевич (1804–1860), якого Олександр Оглоблін слушно назвав “одним з найкультурніших людей тогочасної України” [35, с. 41]. “Військовим осаулом” був граф Яків де Бальмен (“Дибайло” [4, с. 353], 1813–1845), теж випускник Ніжинської гімназії, офіцер, художник. Разом із своїм свояком художником Михайлом Башиловим (1821–1870) вони виконали у першій половині 1844 р. кожен по 39 ілюстрацій до рукописного “Кобзаря” Шевченка [36, с. 117; 19, с. 56–59]. Цікаво, що текст того “Кобзаря”, який

Закревський одержав 20 липня 1844 р. для передачі Шевченкові, був переписаний латинським алфавітом, бо мав бути виданий в Західній Європі, щоб бути доступним для польськомовної еміграції з України, в основному в Парижі, Як відомо, Шевченко під впливом вістки про смерть друга Якова, який ще 1842 р. цікавився історією України і незадовго до свого останнього кавказького походу відвідав. 7 квітня 1845 р. історика Аполлона Скальковського (1808–1899; щоб оглянути архів Запорозької Січі [37, с. 163]), завершив 18 листопада 1845 р. у Переяславі нову версію свого шедевр політичної поезії “Кавказ” [37, с. 165–166].

Олексій Капніст [19, с. 277] (1796–1869), син письменника і українського політичного діяча Василя (1758–1823, відомого своєю місією до короля Пруссії в українській справі у 1791 р.), був декабристом і якийсь час ув'язненим у Петропавлівській фортеці. Шевченко бував у його маєтку с. Ковалівці, де виконував художні завдання. Капніст увів Тараса в сім'ю колишнього військового генерал-губернатора Малоросії (і б. віце-короля Саксонії) князя Миколи Репніна-Волконського (1778–1845), покровителя української справи в імперії. Сам князь Микола був одружений з внучкою останнього гетьмана України (1750–1764) Кирила Розумовського, у резиденції князя Репніна, Яготині (на Лівобережній Київщині) [38] злилися дві традиції – українських автономістів, людей “старої Малоросії” (князь Микола пізніше був похований у славному Тустинському монастирі), та декабристів, борців за свободу людини на імперському рівні (брат Миколи був засланий як декабрист). Можна сміливо сказати, що це був останній осередок української автономістичної думки старого типу. Для недавнього кріпака Шевченка це було незвичайне переживання. Князь Микола, що виводив свій рід від Рюрика, трактував його як рівного собі, навіть як сина [4, с. 51], а його дочка княжна Варвара (1808–1891), сама письменниця, стала його другом і опікуном на все життя, а головне в часи Тарасового заслання його правдивим ангелом-хоронителем [39]. У княжни Варвари жили талановиті сестри Псьол – Олександра (1817–1887) – українська поетеса [4, с. 48, 315] та Глафіра (1823–1886) – українська художниця [4, с. 48, 52]. Вони познайомилися з Шевченком у Яготині також 1843 р. і залишилися на все життя поклонницями його таланту, сердечними друзями, дискусантами та кореспондентами [32, с. 71]. До кола тих висококультурних українських жінок, що були натхненницями Тараса-поета, треба ще зарахувати, і то в першу чергу, мабуть, єдину любов його життя – Ганну Закревську, нар. Заславську (1822–1857), жінку Платна, брата Віктора [19, с. 227–228], яку Тарас увіковічив у своєму олійному полотні (1843 р.) і якій він присвятив свою рідкісну в його творчості любовну поему [40]. З нею поет зустрівся уперше в Мойсівці того ж 1843 р. Взагалі, можна без перебільшення сказати, що “відкриття” Шевченком висококультурних та талановитих українських жінок у 1843 р. заповнило прогалину у поетовій візії українського народу як повної національної одиниці й чимало спричинилося до того, що 1843 рік став переломним в його житті і творчості, але про те пізніше.

У тому ж переломному 1843 р. (у червні) Шевченко відвідав Київ та його університет, що тільки недавно в 1841 р. переїхав у свій власний величний, як на ті часи, будинок проекту архітектора Беретті. Завдяки невтомній енергії та візії біолога, етнографа та творця української академічної історіографії Михайла Максимовича (1804–1873) [41], що став першим ректором нового університету, Київський університет, заснований в 1834 р. на місці зліквідованого Віленського університету, вже в часи першого Шевченкового відвідання його ставав головним науковим та інтелектуальним центром України, поволі, але впевнено випихаючи свого “старшого брата” Харківський університет (заснований у 1805 р.) на друге місце.

Шевченкові було приємно побачити Максимовича, видавця українських народних пісень (1827, 1834), які були важливим джерелом для його поетичного натхнення, і з яким Тарас познайомився ще у домі Гребінки (1836 р., див. вище). Тоді ж Тарас стрівся уперше ще й з Паньком (Пантелеймоном) Кулішем (1819–1897), тим “самозванчим” аристократом духу, але все-таки талановитим естетом, всебічним письменником, поетом, істориком та фольклористом, а перш усього людиною великого, хоч не раз змінливого темпераменту та з унікальною на ті часи візією великої української літератури. Вплив Куліша на Тараса був унікальним. Шевченко боровся проти автократичного й аристократичного Панька, який єдиний відважився критикувати його поезію, але все-таки признавав авторитет Куліша у справах естетики поетичного слова [42]. П'ять історичних місць в Україні особливо цікавили Шевченка, і він їх відвідував двічі, у 1843 та 1845 рр.: острів Хортиця, де колись була Запорозька Січ; Суботів і Чигирин, зв'язані з особою та ділами Богдана Хмельницького; Батурин – столиця гетьманів XVII–XVIII ст. [37, с. 41]; “Межигірський Спас” (біля Києва), де згідно з легендою, в яку вірив Шевченко, закінчив своє життя улюблений герой Тараса фастівський полковник Семен Палій (помер 1710 р.), та Холодний Яр (урочище в лісів Чигиринському повіті) [9, с. 323], із Мотрониним монастирем, де у 1768 р. збиралися гайдамаки.

У поворотній дорозі до Петербурга Шевченко затримався в лютому 1844 р. в Москві, де зустрівся з двома великими людьми, що стали його друзями на все життя. Першим був Осип Бодянський (1808–1877) [43, с. 34–44; 4, с. 29, 30], визначний славіст-філолог, видавець давніх текстів. Власне у домі Бодянського побачив Тарас шойно відкритий Михайлом Погодіним рукопис “Літопису” Самійла Величка, найдокладніше джерело козацької історії, що ним до своєї смерті поет буде зачитуватися [44, с. 61–88]. Другий друг, колишній кріпак, як і Тарас, це знаменитий актор Михайло Щепкін (1788–1863), грою якого та “Записками артиста” Шевченко захоплювався та сердечно любив [45].

Під впливом пережитого поетом в Україні та отих зустрічей у Москві Шевченко написав 19 лютого 1844 р. ще у Москві свій рефлексивний твір “Чигрине, Чигрине...” а 8 липня 1844 р., вже у Петербурзі, він створив один з найбільших шедеврів світової літератури – “Сон” (“У всякого своя доля”).

4

Друга подорож Шевченка по Україні (березень 1845 – арешт 17 квітня 1847 р.), яку по-мистецьки недавно (у 1985 р.) відтворив Петро Жур у своїй “Думі про огонь” [9, с. 116–118], ще більше скріпила зв'язок поета з читачами; і його виключне становище в колах української культурної еліти було тепер поза всяким сумнівом.

Оця подорож також поширила його безпосереднє знання батьківщини ще на Волинь (особливо Берестечко, місце битви 1651 р. [19, с. 64], колишній культурний осередок Острог, Луцьк, Кременець та Почаївський монастир), на батьківщину Котляревського – Полтавщину, та ще на Поділля (Кам'янець-Подільський) [37, с. 276–278]. Шевченко також відбув “прошу” до Ніжинської гімназії, що видала стільки українських талантів.

Але він постійно повертався до Чигирини, вітчизни Богдана, де на могилах біля чигиринських шляхів знаходив ще справжніх кобзарів, слухав їхні пісні, обмінювався з ними думками та розмовами.

Власне це не була подорож. 22 березня 1845 р. Шевченко дістав у своїй Академії звання “вільного (“некласного”) художника” [46, с. 66] і тепер думав влаштуватися на постійно в Києві. Я не буду тут займатися його діями як співробітника “Тимчасової київської археографічної комісії” [4, с. 303–311]; знайомством (16 квітня 1846 р.) та дружбою з визначним істориком Миколою

Костомаровим (1818–1885) [2, с. 133–134, 138–140, 145–146], участю Тараса у діях Кирило-Мефодіївського братства [46, с. 88–132] та про іншу діяльність тепер посталого “української трійці” (Шевченко, Куліш, Костомаров), бо в основному я кінчаю свою розповідь початком 1846 року.

Друга зустріч поета з Україною та її провідними людьми, старшою і молодшою генераціями лівобережного освіченого панства, “людьми, що були при кермі українського громадсько-політичного і культурного життя”, що повірили у його спеціальну місію і прийняли як свого провідника і національного поета, зробила надзвичайне, потрясаюче враження на Тараса. Він жив у небувалому творчому піднесенні, до інтенсивності якого вже більше ніколи не повернувся. Між жовтнем і груднем 1845 р. написав 15 творів, серед них велику частину своїх найсильніших суспільно-політичних творів. Ось їх перелік: “Не завидуй багатому” (Миргород, 4 жовтня), “Не женися на багатій” (там же, 4 жовтня), “Єретик” (Мар’їнське, 10 жовтня), “Сліпий” (там же, 16 жовтня), “Великий льох” (Миргород, жовтень), “Стоїть в селі Суботові...” (Мар’їнське, 21 жовтня), “Наймичка” (Переяслав, 13 листопада), “Кавказ” (там же, 18 листопада), “І мертвим, і живим...” (В’юнище, 14 грудня), “Холодний Яр” (там же, 17 грудня), “Псалми Давидові” (там же, 19 грудня), “Маленькій Мар’яні” (там же, 20 грудня), “Минають дні, минають ночі...” (там же, 21 грудня), “Три літа” (там же, 22 грудня), “Заповіт” (Переяслав, 25 грудня) [47, с. 258–354]. Опісля слідувала семимісячна перерва. Наступний твір “Лілея” [47, с. 355–357] був написаний Шевченком у Києві аж 25 липня 1846 р.

Вже із самого переліку назв творів та їх дат і місця написання видно, що Миргород і село Мар’їнське (Мар’янське), яке розташоване біля нього, та Переяслав із селом В’юнище діляться славою місць найкращого натхнення поета. Мар’їнське належало поміщикаві Олександрові Лук’яновичеві (1802–1879), що запросив поета малювати портрети своєї сім’ї і створив для того сприятливі обставини. Поет жив в окремому приміщенні, де у вільний час міг залишатися, читаючи книжки із багатой бібліотеки власника. Лук’янович, майор у відставці, цікавився громадськими справами; він згодом став миргородським повітовим маршалом (1847–1855). Брат його жінки Іван Шимков (Шимко; 1802–1836) був визначним декабристом і членом Товариства з’єднаних слов’ян [35, с. 41–42]. Атмосфера того дому і сусідських (про яких зараз нижче) сприяла натхненню поета і остаточному його переходові на гуманістичні, суспільно-політичні теми.

Власником В’юнища був гостинний поміщик і власник цікавої бібліотеки, переслідуваний режимом Степан Самойлов (1773–185?) [9, с. 193; 37, с. 170–177], що щиро піклувався Тарасом, і коли поет захворів у кінці жовтня 1845 р., він передав його під опіку свого приятеля – лікаря і викладача медицини в Переяславській семінарії Андрія Козачковського (1812–1889) [2, с. 308]. Козачковський виявився конгеніальним поетові, у них зав’язалася досмертна дружба (див. присвяту до “Давно те діялось”) [40, с. 63–67]. Козачковський допомагав пізніше засланому поетові та зібрав велику колекцію Шевченкових малюнків.

5

Шевченко виразно оцінив роки 1843–1845 як особливі у його творчості. Десь при кінці 1845 р. і на початку 1846 р. у Козачковського в Переяславі, після видужання з важкої недуги він склав великого формату і гарно технічно виконаний альбом своїх творів, якому і дав назву “Три літа”, себто роки 1843, 1844 і 1845. У цей збірник увійшло 23 твори на загальноукраїнські суспільно-політичні теми, з яких найраніший (9 жовтня 1843 р.) – це “Розрита могила”, а найпізніший (з 25 грудня 1845 р.) – “Заповіт”.

Альбом “Три літа” відкриває Шевченків малюнок пророка [48], на зворотній сторінці – автопортрет (властиво автошарж) Шевченка, а потім після заголовної

картки, де, як у більшості заголовків у тім альбомі, букви виконані в стилі урочистого каліграфічного півуставу сімнадцятого століття, на сторінці третій поміщено епіграф із Старого Завіту (церковнослов'янською мовою), названий поетом як “Молитва Ієремії пророка”:

Отцы наши согрѣшиша, і нѣсть ихъ,
Мы же беззаконія ихъ подяхомъ.
Рабы обладаша нами, избавляющаго
Нѣсть отъ руку ихъ.
Князи въ рукахъ ихъ повѣшены быша,
Старѣшиины не прославышася.
Избранныи плачь подяша, и юноши
В кладь изнемогаша.
И старцы отъ вратъ оскудѣша, избранніи
отъ пѣсней своихъ умолкоша [48, с. 8].

Тут ідеться про плач Єремії, глава 5, вірші 7, 8, 12–14. Пророк, що ізбавляє свій поневолений народ – це найвища тема романтичної поезії. У часи Шевченка пророк – це віщий поет [47, с. 204–218]. Такий “профетизм” найсильніше виявився у творчості Адама Міцкевича, особливо у третій частині його “Дзядів”. Це, мабуть, не випадково, що Шевченко в домі Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях власне ще у 1843 р., під час першої своєї подорожі по Україні прочитував цей твір.

І так само не випадково, що тепер Шевченко зібрав свої твори нового типу в альбомі з багатомовним заголовком “Три літа”, вибравши для нього титульний портрет пророка, очевидно Єремії, та епіграму із п'ятої глави його плачу.

Там подана трагічна ситуація євреїв, що за гріхи батьків попали під зверхніх чужинців. Оті ж колишні раби тепер володіють євреями. Князі їхні повішені, старшини на мають визнання, молодші забрані на примусові роботи, а вибрані поети-пророки замовкли.

Очевидно ситуація асирійської неволі євреїв тепер повторилася на Україні з українцями-козаками після ліквідації Гетьманщини. Тільки слово поета-пророка може спасти його нарід. Після тяжкої хвороби виздоровілий поет Шевченко приймає на переломі 1845–1846 років рішення. Так, як у 1843 р., після чотирирічного вагання, боротьби між своїми двома покликаннями він вирішив замінити палітру художника на перо національного поета, так тепер, три роки пізніше, він зрозумів, що його завдання далеко вище: він усвідомив собі, що він не тільки поет, він – натхненний провідник, він – пророк, Єремія України [49, с. 185–189, 234–247]. Тому він вмістив після портрета Єремії та його слів свій автопортрет, за яким слідує його, Тарасові слова – об'явлення, з яким він звертається до свого заанімілого народу, щоб його розбудити, надихнути до визвольної дії.

Його об'явлення – це, власне, “Три літа”.

Ось так Шевченко-пророк – народився.

Список використаних джерел

1. *Повне* видання творів Тараса Шевченка у 14 томах. – Чікаго: Видавництво Миколи Денисюка. 1958–1963. (Тут у тексті цитується: Твори. – Вид. Денисюка. – Т. 11. – С. 48–52.
2. *Спогади* про Тараса Шевченка, упорядкували Василь Бородин та Микола Павлюк. – Київ, 1982, цитується: Спогади. – С. 51 (спогади Михайла Чалого, 1816–1907).
3. *Jędrzejewicz J. Noce ukraińskie, albo godowód geniusza.* – Варшава, 1970. – С. 86–87.
4. *Тарас Шевченко.* Повне зібрання творів. У 6 т. / Ред. Микола Гудзій. – Київ, 1964 (цитується: Твори. – Ред. Гудзій). – Т. 6. – С. 110 = укр. пер. Твори. – Вид. Денисюка. – Т. 10. – С. 110–111.
5. *Шевченко Т.* Документи та матеріали до біографії (1814–1861) // За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1982. (Цитується: Документи. – Ч. 7. – С. 9. 6. *Документи.* – Ч. 9. – С. 10. 7. *Документи.* – Ч. 10, 11. – С. 10–12. 8. *Твори.* – Вид. Денисюка. – Т. 11. – С. 61–62. 9. *Шевченківський* словник. У 2 Т. / За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1976–1977. – Т. 2. 10. *Спогади*

Сошенка у записі Петра Лебединцева (1819–1896). – Спогади. – С. 38; дещо відмінний запис у Сави Чалого (1816–1907). – Спогади. – С. 52. 11. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – Нью-Йорк, 1955. – С. 41–43. 12. *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 4. – С. 142; *Твори.* – Вид. Денисюка. – Т. 6. – С. 13. 13. *Тарас Шевченко.* Мистецька спадщина у чотирьох томах / За ред. Василя Касіяна. – Київ, 1961–1963. – Т. 1, Ч. 1. 14. *Петро Жур.* – Шевченківський Петербург. – К., 1972. – С. 102. 15. *Документи.* – Ч. 13. – С. 12. 16. *Документи.* – ЧЧ. 15, 16. – С. 13. 17. *Твори.* – Вид. Денисюка. – Т. 9. – С. 45–46. 18. *Документи.* – ЧЧ. 18–24. – С. 13–16. 19. *Шевченківський словник.* У 2 Т. / За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1976–1977. – Т. 1. 20. *Шевченко Т. Г.* Бібліографія літератури про життя і творчість, 1839–1959 / За ред. Євгена Кирилюка, у 2 томах. – Київ, 1963. – Т. 1. – С. 8–9. 21. *Прицак О.* Місце Липинського в українській інтелектуальній історії // *Сучасність.* – 1983. – Ч. 1–2. – С. 198–210. 22. *Филипович П.* Література, статті, розвідки, огляди. – Нью-Йорк, 1971. – С. 97–98. 23. *Документи.* – Ч. 49. – С. 24. 24. *Панаєв И. И.* Литературные воспоминания. – Москва, 1950. 25. *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 5. – С. 259. 26. *Бородін В.* Над текстами Т. Г. Шевченка. – Київ, 1971. 27. *Документи.* – Ч. 38. – С. 20; ЧЧ. 59, 60. – С. 27; Ч. 74. – С. 35. 28. *Документи.* – Ч. 37. – С. 20; Ч. 62. – С. 28. 29. *Vasmer M.* Russisches etymologisches Wörterbuch. – Т. 2, Heidelberg, 1955. – 8. 432. 30. *Документи.* – Ч. 100. – С. 45. 31. *Спогади.* – С. 78, 81–83, 87–90 (спогади А. Козачковського). 32. *Листи до Т. Г. Шевченка 1840–1861 /* За ред. Євгена Кирилюка. – Київ, 1962. – С. 9–11. 33. *Лист Шевченка до княжної Варвари //* *Твори.* Ред. Гудзій. – Т. 6. – С. 51. 34. *Франко І.* Твори в двадцяти томах. – Т. 17, ред. Д. Копиця. – Київ, 1955. – С. 89. 35. *Оглоблин О.* Проблема українських зв'язків Шевченка // *Український історик.* – 1973. – Ч. 3–4. 36. *Документи.* – Ч. 229. – С. 117. 37. *Жур П.* Дума про огонь. – Київ, 1985. – С. 163. 38. *Білецький Л.* Тарас Шевченко в Яготині. – Аугсбург: УВАН, 1949. 39. *Возняк М.* Шевченко й княжна Репніна. – Львів, 1925. 40. “Г. З.” *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 2. – С. 110–111. Її портрет див. Спадщина. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 87. Див. ще: *Івакін Ю.* Коментар до “Кобзаря” Шевченка. Поезії 1847–1861 рр. – Київ, 1968. – С. 103–105. 41. *Марков П. М. О.* Максимович – видатний історик ХІХ ст. – Київ, 1973. 42. *Луцький Ю.* Panteleimon Kulish: A sketch of His Life and Times. – Boulder, 1983. 43. *Полотай А.* Шевченко і Бодянський // *Радянське літературознавство.* – Київ, 1965. – Ч. 8. – С. 34–44. 44. *Дзира Я.* Тарас Шевченко і українські літописи ХVІІ–ХVІІІ ст. // *Історичні погляди Т. Г. Шевченка.* – Київ, 1964. – С. 61–88. 45. *Волошин І. Т. Г. Шевченко і М. Щепкін.* – Київ, 1963. 46. *Документи.* – Ч. 42. – С. 66. 47. *Твори.* – Ред. Гудзій. – Т. 1. – С. 258–354. 48. *Шевченко Т.* Три літа, Автографи поезій 1843–1845 років / Видав Євген Шаблювський. – Київ, 1966. 49. *Франко І.* Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – Т. 35. – Київ. – 1982.

Омелян Прицак

ШЕВЧЕНКО-ПРОРОК

В статтє автор прослеживає становлення поета, філософа Т. Г. Шевченка. Автор розмішляє о том, когда и почему Шевченко-художник начал писать стихи и когда он открыл, что присущее ему призвание не живопись, а поэзия.

Ключевые слова: национальное достоинство, Шевченко-художник, “Три года”.

Omelyan Pritsak

SHEVCHENKO-PROPHET

The author traces the emergence of the poet, philosopher Taras Shevchenko. The author reflects on how, when, and why Shevchenko artist began writing poetry and when he discovered that his calling is not inherent in painting and poetry.

Key words: national dignity, Shevchenko-artist, “Try lita”.